

Het gebedenboek van Maria van Gelre: alleen maar
uitzonderlijk of toch ook vol traditie?

Laura van Moolenbroek

S4284313

Nederlandse Taal en Cultuur

Bachelorscriptie Oude Letterkunde

Prof. Dr. J. Oosterman

Dr. M. Bloem

Januari 2016

1. Inhoudsopgave

2. Samenvatting.....	4
3. Inleiding	4
3.1 Probleemstelling, onderzoeksvraag en deelvragen.....	5
4. Methode.....	7
5. Resultaten.....	9
5.1 Algemeen.....	9
5.2 Het <i>Getijdenboek van Charlotte van Savoie (MS M. 1004)</i>	10
5.2.1 Charlotte van Savoie.....	10
5.2.2 Boek en verluchter.....	10
5.2.3 Inhoud.....	11
5.3 Het <i>Sobieski-getijdenboek (RCIN 1142248)</i>	12
5.3.1 Margaretha van Beieren en Margaretha van Bourgondië.....	12
5.3.2 Boek en verluchter.....	12
5.3.3 Inhoud.....	13
5.4 Het <i>Getijdenboek van Katherina van Kleef (MS M.0917/MS M.0945)</i>	14
5.4.1 Katherina van Kleef.....	14
5.4.2 Boek en verluchter.....	14
5.4.3 Inhoud.....	15
5.5 Het <i>Getijdenboek van Johanna van Castilië (Add. Ms. 18852)</i>	16
5.5.1 Johanna van Castilië.....	16
5.5.2 Boek en verluchter.....	16
5.5.3 Inhoud.....	17
5.6 Het <i>Getijdenboek van Rohan (Paris BnF latin 9471)</i>	18
5.6.1 Yolande van Aragon.....	18
5.6.2 Boek en verluchter.....	18
5.6.3 Inhoud.....	19
6. Traditieschets en deelconclusies	20
6.1 Het <i>Gebedenboek van Maria van Gelre (Ms. Germ. Qu. 42)</i>	20
6.1.1 Maria van Gelre.....	20
6.1.2 Boek en verluchter.....	20
6.1.3 Inhoud.....	21
6.2 Tekstuele inhoud	22
6.3 Taal.....	22

6.4 Verluchter	23
6.5 Donorportretten	24
6.6 Relatie tot de kunsten: invloed van familie	26
6.6 Codicologische gegevens	26
7. Conclusie	28
8. Discussie	29
9. Literatuurlijst.....	30
Bijlage 1: Tabel met algemene gegevens	33
Bijlage 2: Tabel met inhoud van de boeken	35

2. Samenvatting

Deze scriptie draait om de vraag of het gebedenboek van Maria van Gelre, dat in 1415 werd voltooid, past in de gebedenboekentraditie in Noord-Europa tussen 1350 en 1550. Het gebedenboek is vergeleken met vijf andere werken, die zijn gekozen op basis van het boek *Women, Manuscripts and Identity in Northern-Europe, 1350-1550* van Joni M. Hand. De gebeden- of getijdenboeken, die zijn verbonden aan Charlotte van Savoie, Margaretha van Beieren en Margaretha van Bourgondië, Katherina van Kleef, Johanna van Castilië en Yolande van Aragon, zijn beschreven en met die gegevens is geprobeerd een traditie te schetsen wat betreft de tekstuele inhoud, de taal, de verluchter(s), donorportretten en de codicologische gegevens. In die tradities is het gebedenboek van Maria van Gelre geplaatst. Wat betreft de taal, grootte en de donorportretten blijkt Maria's gebedenboek afwijkend te zijn, wat betreft de rest past het manuscript redelijk goed in de tradities en de algehele conclusie is dan ook dat het gebedenboek van Maria van Gelre uiteindelijk gewoon een gebedenboek is, maar wel een heel bijzonder gebedenboek.

3. Inleiding

De veertiende, vijftiende en zestiende eeuw waren eeuwen van gebeden- en getijdenboeken. Morgan en Blinski stellen dat 'a large proportion of the illuminated books of the later centuries of the Middle Ages were of texts for private reading and devotion'.¹ Sommige van dit soort boeken werden rijkelijk verlucht om status en rijkdom van de bezitter te tonen.² Volgens Hindman bezat 'nearly every European family of a certain means a Book of Hours'.³ Ook mensen uit religieuze kringen hadden verluchte boeken tot hun beschikking.⁴ In de Noordelijke Nederlanden waren Gelre, Utrecht en Den Haagde grote centra voor boekverluchting in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Andere centra waar veel (grote) verluchters werkten, zeker vanaf ongeveer 1475, maar ook al veel eerder, waren Gent en Brugge.⁵

Een van die rijkelijk verluchte boeken is het gebedenboek van Maria van Gelre. Het boek, dat in 1415 werd voltooid, bevat bijna honderd miniaturen. Het gebedenboek werd niet alleen voltooid voor de hertogin Maria van Gelre, maar ook dóór haar, dat wil zeggen: in

¹ Morgan en Blinski 2005, p. 163

² Morgan en Blinski 2005, p. 164

³ Hindman 2013, p. 5

⁴ Marrow 1990, p. 10

⁵ Kren en Blackhouse 1983, p. 3

opdracht van. Maria van Gelre werd geboren als Marie van Harcourt, dochter van Jan van Harcourt en Katherina van Bourbon. Via haar moeder was Maria familie van Jan van Berry, fervent verzamelaar van kunsten. Zij correspondeerde met hem en volgens Marrow deelde zij zijn voorliefde voor prachtige boeken'.⁶

Maria van Gelre werd geboren in Frankrijk. Toen ze in 1405 trouwde met Reinald IV, hertog van Gelre, verhuisde ze naar Gelre, waar ze volgens Marrow 'learned to appreciate the art of manuscript painting as practiced locally.'⁷ Het was dan ook in Gelre dat ze opdracht gaf voor een gebedenboek bij een klooster in de buurt. Reinald IV overleed in 1423, waarna Maria van Gelre hertrouwde. Zowel met Reinald als met haar nieuwe echtgenoot Rupert kreeg Maria geen kinderen. Ze overleed in 1427.⁸

Pas sinds kort is het boek, onder andere door een crowdfundingactie voor de restauratie van het boek, echt bij het grote publiek in de aandacht gekomen. Bij specialisten is het boek al veel langer bekend. Volgens Van der Laan werd er al in 1874 voor het eerst over het gebedenboek geschreven.⁹ De meningen over de beroemdheid van het boek zijn nog wel wat verdeeld. Oosterman noemt het in januari 2015 'famous but unknown'¹⁰, maar Van der Laan schrijft juist over het gebedenboek dat 'it can hardly be described as unnown.'¹¹

Hoewel het boek bij specialisten zoals gezegd al wel bekend was, lijkt het op sommige plekken toch duidelijk te ontbreken. Zo wordt Maria van Gelre niet vermeld in *Women, Manuscripts and Identity in Northern-Europe, 1350-1550* van Joni M. Hand. In dit werk schrijft zij over allerlei Noord-Europese vrouwen die tussen 1350 en 1550 leefden. Maria van Gelre valt ook in deze categorie, maar ontbreekt. De vraag komt op hoe Maria's werk te plaatsen is ten opzichte van de wel door Hand besproken boeken.

3.1 Probleemstelling, onderzoeksvraag en deelvragen

In deze scriptie wordt de vraag onderzocht in hoeverre het gebedenboek van Maria van Gelre past in de traditie van Noord-Europese gebedenboeken. Een vergelijkingsonderzoek, waarmee een concreet beeld kan worden gecreëerd van de traditie, zal dat moeten uitwijzen. Door de onderzoeksvraag heel concreet en gedetailleerd te stellen, ontstaat het volgende: 'In hoeverre past het gebedenboek van Maria van Gelre uit 1415 in de vrouwelijke gebeden- en

⁶ Marrow 1990, p. 68

⁷ Marrow 1990, p. 68

⁸ Van der Laan, p. 2

⁹ Van der Laan, p. 5

¹⁰ Oosterman 2015

¹¹ Van der Laan, p. 1

getijdenboekentraditie in Noord-Europa tussen 1350 en 1550'. Hierbij moet dan nog gespecificeerd worden dat 'vrouwelijke gebedenboekentraditie' inhoudt dat de opdrachtgeefster en/of bezitter van het manuscript een vrouw is geweest.

Deze vraag is niet zomaar te beantwoorden. De vergelijking is gemaakt op basis van een aantal kenmerken, die tevens de deelvragen vormen. Er zouden nog veel meer kenmerken onderscheiden kunnen worden, maar in dit onderzoek is een selectie gemaakt en aan de hand daarvan wordt de vergelijking gemaakt. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er te ontdekken op het gebied van, en is er een bepaalde traditie te ontdekken op het gebied van:

1. Tekstuele inhoud. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het *Obsecro te* en *O Intemerata*, gebeden die door Morgan en Blinski worden genoemd als beroemde, veelvuldig in gebedenboeken gebruikte gebeden.¹²
2. Taal.
3. Verluchter.
4. Donorportretten.
5. Relatie tot de kunsten: invloed van familie.
6. Codicologische gegevens: afmetingen, aantal pagina's, aantal miniaturen, etc.

Het bijzondere aan een vraagstelling op deze manier is dat er nu vooral wordt gekeken naar de overeenkomsten met andere gebeden- en getijdenboeken, in plaats van naar de verschillen. Eerder werk over Maria's gebedenboek richt zich vooral op die verschillen en bijzonderheden. Oosterman heeft het bijvoorbeeld over de vermelding van Maria als opdrachtgeefster aan het einde van het werk, wat hij 'een heel uitzonderlijke vermelding die zelden in een middeleeuws handschrift wordt aangetroffen' noemt.¹³ Keller spreekt over een unieke weergave Maria van Gelre in een afbeelding met elementen van de Annunciatie.¹⁴

¹² Morgan en Blinski 2005, p. 165

¹³ Oosterman 2015 p. 3

¹⁴ Keller 1969, p. 16

4. Methode

Om tot een goed beeld van de gebedenboekentraditie in Noord-Europa in de tijd van Maria van Gelre te komen, zijn verschillende werken uitgekozen als vergelijkingscorpus. Deze werken zijn Noord-Europese gebeden- of getijdenboeken gemaakt in opdracht van of voor gebruik door vrouwen. De specificatie ‘Noord-Europa’ hoort bij de boeken en niet bij de vrouwen. Hier is bewust voor gekozen omdat het in eerste instantie gaat om een vergelijking tussen de boeken, niet tussen de vrouwen.

Dat er alleen wordt gekeken naar werken van vrouwelijke opdrachtgevers of destinataris, komt allereerst voort uit het feit dat Maria van Gelre een vrouw is. Hindman stelt daarnaast dat vooral vrouwen de bezitters van gebeden- en getijdenboeken waren: het waren populaire huwelijkscadeau's en de werken werden van moeder op dochter doorgegeven.¹⁵ Green heeft het over een ‘rise of devotional reading for laywomen in the late Middle Ages’.¹⁶ Daarnaast is het boek van Joni M. Hand gebruikt als uitgangspunt en zij richt zich ook uitsluitend op vrouwen. Vrouwen spelen een belangrijke rol op het gebied van gebeden- en getijdenboeken en kunnen zeker als een aparte categorie worden genomen.

Joni M. Hand heeft voor haar werk een tijdsperiode genomen die van 1350 tot 1550 reikt. Het gebedenboek van Maria van Gelre komt uit 1415. Boeken eerder dan 1350 of later dan 1550 zijn minder geschikt voor de vergelijking omdat dat te ver van 1415 ligt. Voor een selectie van werken ter vergelijking is het boek van Hand gebruikt. Zij bespreekt belangrijke werken en biedt met haar boek al een goed corpus aan.

De volgende gebeden- en getijdenboeken zijn gekozen om een beeld te schetsen van de traditie en om er vervolgens een vergelijking mee te maken:

1. Het *Getijdenboek van Charlotte van Savoie* (1420)
2. Het *Sobieski-getijdenboek* (1420-1425)
3. Het *Getijdenboek van Katherina van Kleef* (1442-1443)
4. Het *Getijdenboek van Johanna van Castilië* (1496-1506)
5. Het *Getijdenboek van Rohan* (1419-1427)

Deze volgorde zal in de bespreking van de werken ook worden aangehouden. De keuze hiervoor is voor de eerste vier werken simpelweg chronologie. Alleen het vijfde werk valt hierbij uit de toon. Dit komt omdat dit werk op een belangrijk punt afwijkt: het getijdenboek is wel vervaardigd in opdracht van een vrouw, maar als gift voor een man. Het getijdenboek

¹⁵ Hindman 2013, p. 5

¹⁶ Green 2007, p. 83

wordt wel gewoon in *Women, Manuscripts and Identity* besproken en omdat de opdrachtgever wel een vrouw is, is dit toch een geschikt werk voor de vergelijking.

De vrouwen die verbonden zijn aan deze werken zijn niet van oorsprong allemaal Noord-Europees, maar hebben wel het grootste gedeelte van hun leven in Noord-Europa doorgebracht. Al deze werken worden besproken in *Hands Women, Manuscripts and Identity*. Nadat er een lijst was opgesteld van besproken vrouwen in dit boek, is gekeken naar welke van deze vrouwen een gebeden- of getijdenboek aan zich verbonden hadden. Een aantal vrouwen wordt namelijk slechts besproken als bijvoorbeeld verzamelaar van manuscripten. Van de lijst die overbleef, zijn de eerste vijf vrouwen/werken genomen. De lijst was chronologisch en de keuze voor de eerste vijf komt voort uit het verlangen om werken ter vergelijking te gebruiken die zo dicht mogelijk bij het jaar 1415 (gebedenboek Maria van Gelre) liggen. De keuze voor vijf werken komt slechts voort uit het feit dat er geen ruimte is voor groter onderzoek. Hier dient zich een eventueel vervolgonderzoek aan (zie 8.).

Veel van de besproken manuscripten zijn niet (of slechts gedeeltelijk) te beschikbaar voor inzage en daarom is de vergelijking vooral gemaakt met behulp van bestaande literatuur (voor de gebruikte literatuur, zie 9.). Voor elk werk is zo veel mogelijk informatie verzameld, zowel over de betrokken vrouw als over het werk en de verluchter(s). De keuze om toch informatie over de betrokken vrouw te geven en niet alleen over het gebeden- of getijdenboek te schrijven, is gebaseerd op het belang van context. Het is belangrijk om te weten wie er achter het boek zit, bijvoorbeeld omdat sommige manuscripten miniaturen bevatten waarop de opdrachtgeefster staat afgebeeld.

Al deze informatie is verwerkt in tabellen en korte tekstjes. De eerste tabel (zie Bijlage 1) toont een aantal codicologische gegevens, zoals het aantal folia en het aantal miniaturen. Door alle werken naast elkaar te plaatsen in de tabel ontstaat een goed overzicht. In de tweede tabel (zie Bijlage 2) is de inhoud van de werken systematisch verwerkt. Ook hier zijn de werken naast elkaar geplaatst in kolommen. Vervolgens is er met deze informatie een vergelijking gemaakt, op basis van de in de inleiding genoemde kenmerken. Deze vergelijking vormt de basis voor een conclusie, waaruit blijkt hoe Maria van Gelre's werk binnen de gespecificeerde traditie past.

5. Resultaten

5.1 Algemeen

Hieronder zullen de opdrachtgeefster of destinataris, het werk zelf en de verluchter(s) van de gebeden- en getijdenboeken worden besproken. Met behulp van bestaande literatuur en voor zover mogelijk ook het werk zelf, is niet alleen een tekst opgesteld, maar ook twee tabellen. In de eerste tabel (zie Bijlage 1) is algemene informatie vermeld, zoals de naam van de verluchter, ontstaansplaats van het boek en afmetingen. Dit zorgt voor een duidelijk overzicht en een gemakkelijk te maken vergelijking op het gebied van de gekozen categorieën.

In de tweede tabel (zie Bijlage 2) is een overzicht gemaakt op het gebied van de inhoud van de manuscripten. De tabel bestaat uit twee delen. In het eerste deel worden de onderdelen genoemd die in meerdere werken voorkomen en in het tweede deel losse onderdelen die specifiek zijn voor één werk. In deze tabel ontstaat een duidelijk overzicht van veel, en minder veel voorkomende elementen van gebeden- en getijdenboeken. In deze tabellen is het gebedenboek van Maria van Gelre ook opgenomen.

5.2 Het *Getijdenboek van Charlotte van Savoie* (MS M. 1004)

5.2.1 Charlotte van Savoie

In 1443 werd Charlotte van Savoie geboren, als dochter van Lodewijk van Savoie en Anne van Lusignan, ook wel bekend als Anne van Cyprus.¹⁷ Charlotte was een van negentien kinderen en een van haar broers was Amadeus IX, kunstliefhebber en actief verzamelaar, net als Charlotte en net als hun overgrootvader Amadeus VII, die weer een kleinzoon was van Jan van Berry.¹⁸

Ze trouwde op zeer jonge leeftijd (ze was toen pas negen jaar) met Lodewijk XI, die toen al zeventwintig was en die al eerder getrouwd geweest was met Marguerite d'Ecosse.¹⁹ Lodewijk XI was ten tijde van het huwelijk nog dauphin van Frankrijk, maar werd later de koning van dit land. Het huwelijk was waarschijnlijk niet gelukkig. Lodewijk XI was verre van trouw aan zijn vrouw en hij hield haar vaak weg van het hof. Slechts zijn verlangen naar (en de noodzaak van) een zoon bracht hem ertoe haar toch af en toe te bezoeken.²⁰ Dit leidde tot de geboorte van meerdere kinderen, waarvan er drie (waaronder een zoon) de kindertijd overleefden²¹. Uiteindelijk overleed Lodewijk XI in 1483 en pas daarna nam Charlotte de macht die ze nooit had gehad tijdens zijn leven en herkreeg ze ook de voogdij over haar zoon Charles, die haar eerder was afgenomen. Dit was echter slechts van korte duur, want drie maanden nadat Lodewijk XI overleed, stierf ook Charlotte.²²

Uit rekeningen die zijn overgeleverd van de kosten die Charlotte maakte aan het hof waar ze woonde, blijkt dat ze een sober leven leidde. Slechts haar begrafenis, georganiseerd door haar zoon Charles, was vol pracht en praal, zoals dat aan het Franse hof gewoon was.²³

5.2.2 Boek en verluchter

Het bijzondere aan het *Gebedenboek van Charlotte van Savoie*, is dat het al in 1420 werd gemaakt in Parijs, terwijl de vrouw in kwestie, aan wie het boek zijn naam dankt, pas in 1443 werd geboren. Aan wie het boek behoorde tot het in handen van Charlotte van Savoie en haar echtgenoot kwam, is niet bekend. De wapens van de vorige bezitter zijn verwijderd of in ieder geval bedekt door de wapens van onder andere Frankrijk en Savoie, die Charlotte en

¹⁷ Gaude-Ferragu 2009, p. 779

¹⁸ Hand 2013, p. 25

¹⁹ Dreux du Radier 1808, p. 227

²⁰ Dreux du Radier 1808, p. 229

²¹ Hand 2013, p. 24

²² Gaude-Ferragu 2009, p. 782

²³ Gaude-Ferragu 2009, p. 798

Lodewijk erin lieten schilderen.²⁴ Deze persoonlijke toevoegingen maken dit werk, ondanks dat Charlotte niets van doen had met de totstandkoming, geschikt in deze vergelijking.

Het boek kwam tot stand met behulp van meerdere verluchters. De Bedfordmeester, de Guisemeester, de Morganmeester, de Meester van de Spitzgetijden en een volger van de Boucicautmeester hebben allen aan het boek gewerkt, hoewel de een wat meer dan de ander. Zo maakte de Meester van de Spitzgetijden slechts zes miniaturen voor het gebedenboek van Charlotte.²⁵ De Bedfordmeester werkte ook al mee aan het boek waarvoor Margaretha van Beieren opdracht gaf (zie 3.2). Of het echt de Bedfordmeester zelf, of meer zijn werkplaats was, die aan het boek van Charlotte van Savoie werkte, hierover zijn de meningen verdeeld. Plummer schrijft:

‘The identity of the Bedford Master has been obscured by the large number of manuscripts attributed to him and by the close affinity between various hands employing the same style, compositions and motifs. As a caution, some writers have preferred to speak of the Bedford Workshop, group, style or trend.’²⁶

De stijl van de Morganmeester is anders dan die van de andere verluchters in het gebedenboek. Dat zou te wijten kunnen zijn aan de herkomst van deze meester. Waar de andere vijf meesters uit Frankrijk kwamen, is het zeer waarschijnlijk dat de Morganmeester niet Frans was, maar eerder Nederlands.²⁷ Het is niet bekend in welke volgorde zij aan het manuscript hebben gewerkt.

5.2.3 Inhoud

Het *Gebedenboek van Charlotte van Savoie* bevat zo'n 46 miniaturen, waarvan er dertien paginavullend zijn en vierentwintig bij de kalender horen die het boek ook bevat. Zes van de overige, kleine miniaturen werden, zoals vermeld (zie 4.2) geschilderd door de Meester van de Spitzgetijden, de rest door de andere vier.

Het gebedenboek bevat vooral veel standardelementen, zoals de zojuist genoemde kalender, de Getijden van de Heilige Maagd, boetpsalmen, een Dodenofficie en suffragiën. Ook gebeden zoals het *Obsecro te* en *O intemerata* zijn te vinden. Een ander element dat vaker voorkomt in gebeden- en getijdenboeken, maar opvallend genoeg in geen van de hier besproken werken, is de Sint Hiëronymuspsalm.²⁸ Deze werd gebruikt om vergeving voor zonden te vragen.

²⁴ Pierpont Morgan Library 1981, p. 2

²⁵ Plummer 1982, p. 2

²⁶ Plummer 1982, p. 2

²⁷ Pierpont Morgan Library 1981, p. 3

²⁸ Plummer 1982, p. 2

5.3 Het *Sobieski-getijdenboek* (RCIN 1142248)

5.3.1 Margaretha van Beieren en Margaretha van Bourgondië

In 1363 werd Margaretha van Beieren geboren. Zij trouwde in 1385 met Jan, de zoon van Philips de Stoute, die later de bijnaam ‘Jan zonder Vrees’ kreeg. Tijdens hun huwelijk nam Margaretha verschillende bestuurlijke taken op zich en verbleef ze het grootste gedeelte van haar tijd in Bourgondië, Frankrijk.²⁹ Ze kregen samen acht kinderen. Toen Margaretha van Beieren in 1423 overleed, werd er een lijst van haar bezittingen gemaakt. Een van de werken die ze in haar bezit had, was de *Très Belles Heures*, dat oorspronkelijk aan Jan van Berry had toebehoord.³⁰

Een van die kinderen was Margaretha van Bourgondië. Zij werd in 1394 als derde kind uit het huwelijk geboren. Nadat ze eerst trouwde met Lodewijk van Frankrijk, hertrouwde ze na diens dood met Arthur, Graaf van Richemond. Waarschijnlijk als huwelijkscadeau bij dit tweede huwelijk, liet Margaretha van Beieren een getijdenboek maken voor haar dochter.

5.3.2 Boek en verluchter

Het boek, dat bekend staat als de het *Sobieski-getijdenboek* werd gemaakt in Parijs tussen 1420 en 1425.³¹ Voor het boek af was, overleed opdrachtgeefster Margaretha van Beieren, dus zij heeft het resultaat nooit kunnen zien. De naam die het boek nu draagt, komt van de Poolse heerser Jan Sobieski, aan wie het boek aan het einde van de zeventiende eeuw toebehoorde.³²

Margaretha van Bourgondië bleef haar hele leven kinderloos. Dit feit - en het verlangen om dat te veranderen - heeft aanwijsbare invloed gehad op het getijdenboek (*zie* 3.3). Omdat het boek nog niet af was toen Margaretha van Beieren overleed, kon haar dochter na Margaretha van Beierens dood zelf invloed uitoefenen op de inhoud van het boek en dat heeft ze ook gedaan. Margaretha van Beieren heeft het boek waarschijnlijk bedoeld als een leerboek voor haar dochter, om haar te tonen hoe ze een goede hertogin moest zijn: vroom en zorgend voor nageslacht.³³

²⁹ Vaughan 1979, p. 173

³⁰ Hand 2013, p. 22

³¹ Spencer 1978, p. 3

³² <https://www.royalcollection.org.uk/collection/1142248/the-sobieski-book-of-hours>

³³ Hand 2013, p. 23

Het eerste deel van het *Sobieski-getijdenboek* werd vervaardigd door de Bedfordmeester, waarna het werk werd overgenomen door twee anderen: de Meester van Sir John Fastolf en de Meester van de Münchener Gulden Legende. Dat er meerdere meesters aan het boek hebben gewerkt, wordt duidelijk door het feit dat er grote variëteit in ontwerp en uitvoering in het boek zit, aan de hand waarvan het maken van het boek in twee perioden kan worden verdeeld.³⁴

5.3.3 Inhoud

Het getijdenboek bevat een aantal elementen die niet erg standaard zijn voor een gebedenboek. Zo bevat het een gedicht ‘La Vie Sainte Marguerite’. Dit gedicht is, zoals de naam al doet vermoeden, gericht aan de Heilige Margaretha. Zij was de beschermheilige van aankomende moeders. In het getijdenboek wordt de Heilige Margaretha afgebeeld naast een groot, leeg bed. Spencer trekt hieruit de volgende conclusie: ‘The lady’s choice of these despairing words was caused by her failure to have a child.’³⁵ Aangezien bekend is dat Margaretha van Bourgondië nooit kinderen heeft gekregen, is deze conclusie aannemelijk.

Een vaak voorkomend element in getijdenboeken is de kalender. Deze vinden we in het *Sobieski-getijdenboek* terug in het Frans. Het werk is wat taal betreft een afwisseling van Frans en Latijn. Naast de kalender en bovengenoemd gedicht voor de Heilige Margaretha, zijn ook bijvoorbeeld ‘Les XV Joies de la Vierge’ en ‘Les VII Requestes Notre Seigneur’ te vinden in het huwelijkscadeau voor Margaretha van Bourgondië. Deze elementen komen niet heel vaak voor in gebeden- en getijdenboeken. Een aantal vaak in voorkomende gebeden zoals *Obsecro te* en *O intemerata* zijn in het Latijn geschreven.³⁶

Naast gebeden, gedichten en een kalender zijn er in het *Sobieski-getijdenboek* zo’n zestig grote miniaturen te vinden. Een grote miniatuur waarop waarschijnlijk Margaretha van Bourgondië met haar moeder en wellicht ook twee zussen staan, is er een hiervan.³⁷ De twee zussen staan met hun rug naar de lezer toe, hun gezichten zijn niet te zien. Margaretha van Bourgondië is geknield afgebeeld, met haar handen tegen elkaar.

³⁴ Spencer 1978, p. 19

³⁵ Spencer 1978, p. 4

³⁶ Spencer 1978, p. 59

³⁷ Hand 2013, p. 121

5.4 Het *Getijdenboek van Katherina van Kleef* (MS M.0917/MS M.0945)

5.4.1 Katherina van Kleef

Katherina van Kleef leefde van 1417 tot 1476. Ze trouwde met de Gelderse Hertog Arnold van Egmond en dat maakte haar tot hertogin van Gelre en gravin van Zutphen.³⁸ Op het moment van de verloving, was Katherina pas zes jaar oud (en Arnold slechts dertien jaar oud) en ze leefde dan ook nog een aantal jaar bij haar ouders in Kleef alvorens in 1430 echt te trouwen en naar het Gelderse hof te vertrekken.³⁹ Samen kregen ze zes kinderen.

Arnold overleed in 1473. Voor zijn dood hielp Katherina haar echtgenoot met allerlei bestuurlijke en politieke taken⁴⁰, maar na een aantal crisisjaren, waarin de macht van Arnold onzeker was, stabiliseerde alles, totdat Karel de Stoute zijn kans schoon zag na Arnolds overlijden en Gelre en Zutphen aanviel.⁴¹ Katherina leefde toen nog zo'n drie jaar in een burcht te Lobith, waar haar politieke macht volledig verdwenen was.

5.4.2 Boek en verluchter

Ergens rond het jaar van haar huwelijk met Arnold van Egmond werd er voor Katherina van Kleef opdracht gegeven tot het maken van een getijdenboek, dat vanaf 1966 via Plummer bij het grote publiek bekend werd.⁴² Harry Bober stelt dat 'it was undertaken as a wedding present for Catherine and completed within the year after January 26, 1430, the date of her marriage to Arnold'.⁴³ Over die datum is Pieper het niet geheel eens en hij stelt een datering tussen 1440 en 1445 voor.⁴⁴ Chavannes-Mazel houdt de datering op 'kort na 1435'.⁴⁵ Wie precies de opdrachtgever van het boek was, Katherina zelf of iemand anders, is niet met zekerheid te zeggen.⁴⁶

Omdat er van de verluchter van het getijdenboek geen echte naam bekend is, wordt hij de Meester van Katherina van Kleef genoemd. Waarschijnlijk werkte hij in Utrecht.⁴⁷ Wat karakteristiek is voor deze meester, is onder andere de grote aandacht voor details. Hij had, zo stelt Chavannes-Mazel, 'toegang tot de beste modellen uit de verre omtrek, en hij kon zich

³⁸ Dückers en Priem 2010, p. 6

³⁹ Kuiken 2014

⁴⁰ Priem 2009-2010, p. 20

⁴¹ Priem 2009-2010, p. 30

⁴² Plummer 1965, p. 1

⁴³ Plummer 1964, p. 5

⁴⁴ Catalogus Koninklijke Bibliotheek Albert 1 Brussel 1971, p. 43

⁴⁵ As-Vijvers 2009-2010, p. 27

⁴⁶ Offermans 2010, p. 3

⁴⁷ Vermeeren 1965, p. 9

meten met de beste kunstenaars van zijn tijd.⁴⁸ De kans is echter groot dat er niet slechts één meester aan het getijdenboek heeft gewerkt. In vrijwel alle literatuur wordt er in enkelvoud gesproken, maar ‘het gehele oeuvre kan onmogelijk van één individu afkomstig zijn, want daarvoor zijn de persoonlijke tekenen te divers’.⁴⁹ Toch pleit Chavannes-Mazel voor ‘meester’ en niet ‘meesters’ en andere kunsthistorici lijken het daar mee eens te zijn.

5.4.3 Inhoud

Het getijdenboek van Katherina van Kleef bestaat voor het grootste gedeelte uit getijden en voor slechts een klein deel uit andere onderdelen. Een aantal vaak voorkomende getijden die in dit boek staan, zijn de Getijden van de Heilige Maagd en de Getijden van de Heilige Geest. Ook de Getijden van Alle Heiligen, de Kruisgetijden, getijden voor alle dagen van de week en een aantal andere vaak voorkomende elementen zoals de Suffragiën, de Litanie en Dodenofficie staan erin.

Meer dan om de teksten is dit getijdenboek beroemd om de miniaturen. Het getijdenboek bevat, het Guennol- en het Morgangedeelte bij elkaar opgeteld, zo’n 157 miniaturen (oorspronkelijk 168⁵⁰), waarvan er 25 paginagroot zijn.⁵¹ Zoals hierboven al genoemd, een specialiteit van de verluchter, zitten er in de verluchtingen enorm veel details. Vaak voorkomend zijn elementen als een geit tussen wijnranken, bijenkorven en allerlei andere elementen uit de natuur, die zijn verwerkt in de randversieringen, die ver zijn uitgewerkt.⁵²

Ook Katherina zelf staat afgebeeld in het getijdenboek, wel drie keer. Zo is er een miniatuur waarop Katherina aalmoezen uitdeelt en een andere waarop ze samen met de maagd Maria wordt afgebeeld.⁵³ Daarnaast bevat het boek ook een aantal familiewapens, zowel van Katherina’s voorouders als de gecombineerde wapens van Katherina en haar echtgenoot.⁵⁴

⁴⁸ As-Vijvers 2009-2010, p. 28

⁴⁹ As-Vijvers 2009-2010, p. 42

⁵⁰ Marrow 1990, p. 148

⁵¹ Plummer 1964, p. 25

⁵² As-Vijvers 2009-2010, p. 52, 55, 58

⁵³ As-Vijvers 2009-2010, p. 80

⁵⁴ Hand 2013, p. 142

5.5 Het *Getijdenboek van Johanna van Castilië* (Add. Ms. 18852)

5.5.1 Johanna van Castilië

Johanna van Castilië werd in 1479 geboren als dochter van koningin Isabella van Castilië en koning Ferdinand van Aragon. Ze trouwde met Philips de Schone in 1496. Dit huwelijk maakte dat Johanna van Spanje naar Vlaanderen moest verhuizen. Het huwelijk was niet gelukkig en Philips liet Johanna in 1503 achter in Spanje na een reis daarheen. Het gedrag dat Johanna daarna vertoonde uit wanhoop en frustratie leverde haar de bijnaam Johanna de Waanzinnige op.⁵⁵ In 1506 overleed Philips en Johanna nam zijn bestuurlijke taken over tot zij in 1555 zelf overleed. Hoewel Johanna en Philips het grootste gedeelte van hun huwelijk niet samen doorbrachten, kregen ze zes kinderen.

5.5.2 Boek en verluchter

Ergens tussen 1496 (het jaar dat Johanna en Philips trouwden) en 1506 (het jaar dat Philips overleed) werd er een getijdenboek gemaakt voor Johanna. Het getijdenboek is erg luxe. Thomas Kren stelt: ‘The Hours of Johanna of Castilië is the most luxurious example of a particular group of manuscripts probably produced primarily at Bruges that share a number of distinctive decorative and codicological features’.⁵⁶ Een van de belangrijkste van deze *features* is ‘an architectural border design representing a spacious interior with the miniature or text block set into a rear wall’.⁵⁷ Het is overigens niet helemaal zeker dat het manuscript van Johanna van Castilië in Brugge is vervaardigd. Het zou namelijk ook goed kunnen dat het Gent was, de plek waar Johanna resideerde en waar de verluchter van het gebedenboek ook actief was.⁵⁸ De verluchter van het getijdenboek is waarschijnlijk de Meester van de Davidscènes in het Grimani-brevier geweest.

Het getijdenboek is bijzonder, omdat van alle vroege manuscripten van de Meester van de Davidscènes dit getijdenboek van Johanna van Castilië de meest gepersonaliseerde is, zowel in tekst als in verluchting.⁵⁹ Het was in die tijd heel gewoon om standaard, voorgevormde patronen te gebruiken. Kren stelt dat ‘most of the miniatures in the Hours of Johanna of Castile are closely derived –often simply copied– form patterns in earlier books of hours’.⁶⁰ Toch heeft de Meester van de Davidscènes het voor elkaar gekregen om een aantal

⁵⁵ Hand 2013, p. 41

⁵⁶ Kren 1983, p. 59

⁵⁷ Kren 1983, p. 59

⁵⁸ Kren 1983, p. 61

⁵⁹ Kren 2003, p. 385

⁶⁰ Kren 1983, p. 59

elementen te personaliseren, zowel op verzoek van Johanna als op eigen initiatief. Over een aantal gebeden stelt Hand bijvoorbeeld er vanuit te gaan dat Johanna deze zelf er in heeft laten zetten⁶¹ en Kren geeft aan dat de Meester van de Davids scènes een aantal van zijn bronnen op nieuwe manieren heeft gebruikt.⁶² Johanna's invloed heeft zich ook tot in de miniaturen uitgestrekt. Zo is de miniatuur van de Heilige Maagd en haar kindje overgenomen van een ander schilderij uit de collectie die Johanna bezat.⁶³

5.5.3 Inhoud

Het *Getijdenboek van Johanna van Castilië* begint met een kalender. Deze wordt gevolgd door twee paginagrote afbeeldingen die de fundamentele elementen van het geloof inleiden. Deze miniaturen stellen de verleiding van Adam en Eva voor en een *Speculum Consciencie*; een spiegel met een schedel in het midden, die de lezer laat reflecteren op zijn eigen sterfelijkheid.⁶⁴

Vervolgens komen de negen fundamentele elementen, waarbij wordt uitgelegd hoe je met behulp van deze elementen op het juiste pad kunt blijven. Daarnaast zouden deze elementen een onderwijzende functie gehad kunnen hebben. Volgens Hand fungeerden gebedenboeken vaker als 'primers that informed them [de vorstinnen] of these duties.'⁶⁵ Hierna volgt de Office of the Guardian Angel en een eerste portret van Johanna van Castilië.

Het getijdenboek heeft naast de standardelementen, zoals bovengenoemde kalender, een aantal onderdelen die niet standaard in een getijdenboek voorkomen. Hand noemt de 'Catechismal texts', de zojuist genoemde 'Office of the Guardian Angel' en verschillende gebeden tot de Maagd Maria⁶⁶. Kren noemt daarnaast ook nog een uitgebreide serie teksten en illustraties met betrekking tot het lijden van Christus, die niet standaard in gebeden- en getijdenboeken voorkomen.⁶⁷

Naast een groot aantal teksten bevat het gebedenboek bijna tachtig miniaturen (inclusief hierboven genoemde portret en miniaturen) en ook de wapens van Johanna en haar echtgenoot zijn verwerkt in het boek.

⁶¹ Hand 2013, p. 74

⁶² Kren 1983, p. 61

⁶³ Kren 2003, p. 385

⁶⁴ Kren 2003, p. 385

⁶⁵ Hand 2013, p. 76

⁶⁶ Hand 2013, p. 74

⁶⁷ Kren 2003, p. 385

5.6 Het *Getijdenboek van Rohan* (Paris BnF latin 9471)

5.6.1 Yolande van Aragon

Yolande van Aragon (1384-1442) was getrouwd met Lodewijk II, koning van Sicilië en hertog van Anjou. Ze was de dochter van Jean I, koning van Aragon en zijn vrouw Yolande van Bar. In 1400 trouwde Yolande met Lodewijk II, met wie ze meerdere kinderen kreeg, waaronder een zoon genaamd René. Via haar huwelijk werd Yolande ook familie van Jan van Berry (en daardoor dus ook indirect familie van Maria van Gelre).⁶⁸ Tijdens haar jeugd bracht ze geruime tijd door aan zijn hof, wat haar ook toegang gaf tot zijn enorme bibliotheek.⁶⁹ Toen Jan van Berry overleed, slaagde Yolande erin om in 1416 zijn *Belles Heures* te bemachtigen, voor veel minder geld (betaald door haar echtgenoot) dan wat men er in eerste instantie voor vroeg.⁷⁰

5.6.2 Boek en verluchter

Ergens tussen 1419 en 1427 werd het boek *Grandes Heures de Rohan* voltooid. Het boek was in opdracht van Yolande van Aragon gemaakt. Wat dit werk anders maakt dan de eerder besproken werken, is dat Yolande het boek waarschijnlijk liet maken voor haar zoon René d'Anjou⁷¹, die in 1409 werd geboren. Hoewel de opdrachtgeefster dus een vrouw was, was ontvanger dat in dit geval niet.

De naam *Rohan* dankt het getijdenboek niet aan zijn verluchter of opdrachtgeefster, maar aan de later toegevoegde familiewapens van iemand anders. René d'Anjou werd, eenmaal als opvolger van zijn vader aangetreden, verslagen door Alain IX, burggraaf van Rohan. In ruil voor zijn vrijheid werd naast een groot geldbedrag, het boek aan de burggraaf gegeven.⁷²

De verluchter van het gebedenboek staat nu bekend als de Rohanmeester. De meningen over waar hij vandaan zou komen lopen uiteen (van Spanje tot Nederland), maar dat hij van oorsprong geen Fransman was, daar lijkt iedereen het over eens te zijn.⁷³ Geïnspireerd door het werk van de Gebroeders van Limburg (onder andere via de *Belles Heures*), gaf Yolande hem opdracht voor dit gebedenboek.⁷⁴ Voor de Rohanmeester is dit een

⁶⁸ Porcher 1959, p. 5

⁶⁹ Hand 2013, p. 24

⁷⁰ Meiss 1974, p. 80

⁷¹ Porcher 1959, p. 6

⁷² Porcher 1959, p. 6

⁷³ Meiss 1974, p. 277

⁷⁴ Porcher 1959, p. 5

bijzonder werk. Meiss en Thomas stellen dat ‘het aandeel van de Meester van Rohan in de opzet en uitvoering van de miniaturen in het Getijdenboek van Rohan groter is dan in enig ander handschrift uit zijn werkplaats, met uitzondering van die uit zijn vroegste periode’.⁷⁵ Dit geeft overigens ook aan dat de Rohanmeester niet alleen heeft gewerkt aan dit gebedenboek. Wie de anderen, waarschijnlijk afkomstig uit dezelfde werkplaats waren, is niet bekend.

Opvallend in een overzicht dat Porcher maakte met betrekking tot het (voor zover bekende) werk van de Rohanmeester, is dat ook de naam van de Bedfordmeester in deze lijst voorkomt. Voor het *Getijdenboek van Rohan* niet, maar voor een aantal andere werken wel, was er samenwerking tussen de Rohanmeester en de Bedfordmeester⁷⁶, die zelf een (al dan niet excessieve) bijdrage leverde aan bijvoorbeeld het *Gebedenboek van Charlotte van Savoie* (zie 2.2) en de *Sobieski-getijden* (zie 3.2).

5.6.3 Inhoud

Net als de meeste andere gebeden- en getijdenboeken begint de *Grandes Heures de Rohan* met een kalender. Een aantal andere standaardelementen zoals de *Obsecro te* en *O Intemerata*-gebeden zijn er ook in te vinden, maar dan wel in mannelijke vorm, aangezien het boek, zoals hierboven gesteld, waarschijnlijk voor Yolande’s zoon René was. Ook bevat het werk verschillende getijden, zoals de Getijden van de Heilige Geest en de Kruisgetijden. Verschillende canonieke uren komen ook in het getijdenboek voor. Zo zijn er de Vespers, Tertsofficie en de Noonofficie, die allemaal vooraf gegaan worden door een miniatuur.

Het boek bevat zo’n 66 miniaturen en is daarnaast ook in de marges bijvoorbeeld rijkelijk verlucht. In een aantal hiervan is duidelijk de invloed van de Gebroeders van Limburg terug te zien, door wie Yolande zich zoals gezegd heeft laten inspireren. De miniatuur die bij de Ochtendofficie hoort bijvoorbeeld, heeft een aantal engelen bovenin, die duidelijk in de stijl van de Gebroeders van Limburg zijn.⁷⁷

Bij een ander miniatuur is een vrouw te zien die letterlijk is gekopieerd uit de kalender van de *Très Riches Heures*, dat waarschijnlijk als eerste in het bezit was van Jan van Berry. Datzelfde geldt voor een miniatuur die voorafgaat aan de Vespers in het *Getijdenboek van Rohan*. Ook hierin zitten elementen die vrij letterlijk gekopieerd zijn uit de *Très Riches Heures*.⁷⁸

⁷⁵ Meiss en Thomas 1973, p. 15

⁷⁶ Porcher 1959, p. 8

⁷⁷ Porcher 1959, p. 18

⁷⁸ Porcher 1959, p. 22, 26

6. Traditieschets en deelconclusies

Om een goede vergelijking te kunnen maken tussen het gebedenboek van Maria van Gelre en de andere besproken werken, is eerst een soortgelijke bespreking van Maria's werk opgenomen, waarna de werkelijke vergelijking volgt.

6.1 Het *Gebedenboek van Maria van Gelre* (Ms. Germ. Qu. 42)

6.1.1 Maria van Gelre

Maria van Gelre werd, zoals in de inleiding al werd gesteld, geboren als Marie van Harcourt in 1365. Haar ouders waren Jan van Harcourt en Katherina van Bourbon. Haar oom, Jan van Berry was fervent verzamelaar van de kunsten en die liefde deelde Maria met hem.⁷⁹ Pas op latere leeftijd trouwde Maria. De Gelderse hertog Reinald IV beloofde trouw aan de Franse koning Karel VI en kreeg in ruil daarvoor financiële steun en de hand van Maria. Ze vertrok in 1405 naar Gelre om bij haar echtgenoot te gaan wonen. Toen hij in 1423 stierf, hadden ze nog geen kinderen gekregen. Maria hertrouwde, maar ook met haar nieuwe echtgenoot Rupert kreeg Maria geen kinderen voor ze in 1427 overleed.⁸⁰

6.1.2 Boek en verluchter

Dat Maria van Gelre een voorliefde had voor de kunsten was al bekend, maar toen ze in Gelre kwam wonen, leerde ze volgens Marrow ook de Gelderse kunsten waarderen.⁸¹ In 1415 werd de laatste hand gelegd aan een gebedenboek voor haar. Dat het Maria was die opdracht gaf tot het maken van het gebedenboek, wordt volledig duidelijk aan de hand van het colofon, waarin dit expliciet vermeld staat.⁸² De kopiist heeft ook zichzelf hier bij naam genoemd: Helmich die Lewe. De kans is volgens Oosterman groot dat hij niet alleen de kopiist was, maar ook 'inhoudelijk betrokken was bij de totstandkoming ervan, vertalingen heeft gemaakt en verantwoordelijk kan zijn geweest voor gebeden die ten behoeve van dit boek nieuw zijn vervaardigd.'⁸³

Naast een kopiist hebben ook verschillende verluchters aan het gebedenboek gewerkt. Van hen zijn geen echte namen bekend en zij hebben daarom namen gekregen die verwijzen

⁷⁹ Marrow 1990, p. 68

⁸⁰ Van der Laan, p. 2

⁸¹ Marrow 1990, p. 68

⁸² Oosterman 2015, p. 2

⁸³ Oosterman 2015, p. 3

naar het werk dat zij hebben verricht. De eerste meester wordt wel de Meester van Maria van Gelre genoemd, omdat hij een portret van Maria van Gelre heeft geschilderd en hij is verantwoordelijk voor de meeste miniaturen in het gebedenboek. De verluchter die de miniaturen van de Passie heeft geschilderd, wordt de Passiemeester van Maria van Gelre genoemd. Verder zijn er ook nog miniaturen te vinden in de stijl van de Meesters van Otto van Moerdrecht.⁸⁴

6.1.3 Inhoud

Het gebedenboek van Maria van Gelre bestaat uit ruim 600 folia. Naast een kalender, de vaak voorkomende gebeden *Obsecro te* en *O Intemerata* bevat het getijdenboek ontzettend veel suffragiën en verschillende getijden. Oosterman zegt hierover: ‘Een dergelijke omvangrijke reeks suffragiën, consequent voorzien van een afbeelding van de heilige in kwestie, is uit geen enkel ander gebeden- of getijdenboek bekend.’⁸⁵

Het gebedenboek is sterk gepersonaliseerd. Zo staat er een gebed dat Maria speciaal heeft laten maken, waarin ze vraagt om bescherming van haar echtgenoot tegen alle onheil.⁸⁶ Daarnaast is er het colofon met expliciete vermelding van Maria van Gelre en is ze zelf afgebeeld in het gebedenboek. Ook wat betreft de taal is het werk sterk persoonlijk en zeker ook bijzonder. Hoewel Maria van Gelre als Française werd geboren, liet ze haar gebedenboek schrijven het Nederrijns en Latijn. Toen het gebedenboek voltooid werd, woonde ze zo’n tien jaar in Gelre, maar ze gaf al eerder opdracht tot het maken. Ze zal waarschijnlijk sterk haar best hebben gedaan om zich aan haar nieuwe omgeving aan te passen. Zoals Oosterman oppert kan het ook juist een hulpmiddel zijn geweest bij het leren van de nieuwe taal.⁸⁷

Het werk heeft zo’n 92 miniaturen en ook de kalender en randen van de folia zijn uitgebreid verlucht.⁸⁸ Een van de portretten van Maria van Gelre in het gebedenboek toont haar in een blauwe jurk, met een sleep die nauwelijks op de pagina past. Boven haar vliegen twee engeltjes en een van hen spreekt de woorden ‘O milde Maria’.⁸⁹ Marrow stelt dat ‘as a dedication miniature the picture is rather unusual.’⁹⁰ Maria is namelijk afgebeeld zonder heilige. Bij andere afbeeldingen van Maria van Gelre is dit niet het geval.

⁸⁴ Marrow 1990, p. 68

⁸⁵ Oosterman 2015, p. 5

⁸⁶ Van der Laan, p. 24

⁸⁷ Oosterman 2015, p. 7

⁸⁸ Oosterman 2015, p. 1

⁸⁹ Marrow 1990, p. 68

⁹⁰ Marrow 1990, p. 69

6.2 Tekstuele inhoud

Met behulp van onder andere Bijlage 2 ontstaat er een duidelijk overzicht op het gebied van de inhoud. Zoals het eerste deel van de tabel aangeeft, zijn er een aantal onderdelen, zoals een kalender, de gebeden *Obsecro te* en *O Intemerata*, boetpsalmen en verschillende getijden die voorkomen in het merendeel van de werken. Tevens is in deze tabel af te lezen dat deze elementen ook voorkomen in het *Gebedenboek van Maria van Gelre*.

Het belangrijkste verschil tussen Maria's boek en de andere, is dat alle andere boeken toch wel onder de categorie 'getijdenboek' vallen, terwijl Maria's boek vrijwel overal 'gebedenboek' genoemd wordt. De reden hiervoor is dat de andere werken vooral bestaan uit onderdelen van een getijdenboek, zoals de hierboven genoemde kalender en verschillende getijden, maar dat in het *Gebedenboek van Maria van Gelre* er ook nog veel andere onderdelen zijn.

Er moet wel vermeld worden dat dit onderscheid meer in het Nederlands aanwezig is dan in de Engelse taal, waar vrijwel alle boeken, ook die van Maria, vaak 'Book of Hours' genoemd worden. Aangezien er wordt gekeken of Maria's gebedenboek zou passen in Joni M. Hands *Women, Manuscripts and Identity*, een werk dat in het Engels is geschreven, lijkt me dat hier gesteld zou kunnen worden dat het gebedenboek van Maria van Gelre, ondanks dit onderscheid, toch prima binnen de traditie past.

6.3 Taal

In welke taal de manuscripten zijn geschreven, valt af te lezen in de tabel in Bijlage 1. Hier is meteen te zien dat er een duidelijke traditie is wat betreft de taal in Noord-Europa: alle werken zijn in het Latijn en/of Frans. Dit is op zich niet zo vreemd. Drie van de vrouwen (Yolande van Aragon, Charlotte van Savoie en Margaretha van Bourgondië brachten het grootste gedeelte van hun leven door in Frankrijk. De manuscripten van Katherina van Kleef, Johanna van Castilië en Yolande van Aragon zijn in het Latijn. Latijn was in de middeleeuwen de taal van de kerk was en gebeden- en getijdenboeken zijn toch zeker enorm verbonden aan religie.

Ook Maria van Gelre heeft een duidelijke link met Frankrijk: ze werd er geboren. Des te bijzonderder is het daarom, dat haar gebedenboek niet in het Frans is geschreven, maar in het Nederrijns (en ook een deel Latijn). In de inleiding werd Oosterman al aangehaald, die dit bijzondere feit benoemde. Hier is dus een duidelijke afwijking van de traditie te zien. Waar de

andere manuscripten allemaal samen een mooie traditie vormen, past het *Gebedenboek van Maria van Gelre* er op het gebied van de taal niet in.

Marrow stelt: '[...] in the Middle Dutch compilation and translation written by the cleric Geert Grote, which predominated among Books of Hours made in the Northern Netherlands'.⁹¹ Maria bevond zich in Gelre dicht bij het klooster van Geert Grote en heeft zich wellicht door hem of zijn volgers laten beïnvloeden. Een andere verklaring voor de taalkeuze is dat het haar zou hebben kunnen helpen met het leren van de taal van haar nieuwe thuisland.⁹²

6.4 Verluchter

Wat betreft verluchters van de manuscripten, lijkt er niet echt een duidelijke traditie te kunnen worden onderscheiden. Wat wel blijkt uit de gevonden informatie over de ontstaansgeschiedenis van de verschillende werken, is dat elk werk meerdere mensen heeft gehad die er aan hebben gewerkt. In Bijlage 1 staat bij sommige werken slechts één naam vermeld, omdat andere namen simpelweg niet bekend zijn. Zoals in hoofdstuk 5 duidelijk is geworden, blijkt echter dat er toch vrijwel altijd meerdere mensen de hand aan het boek hebben gelegd. Zo wordt het *Getijdenboek van Rohan* wel toegeschreven aan de Rohanmeester, maar is vrijwel iedereen het er over eens dat hij het werk niet in zijn eentje heeft gemaakt en sommigen neigen er dan ook naar om 'Rohanmeester en werkplaats' te noemen bijvoorbeeld. Het manuscript van Maria heeft ook meerdere meesters en past wat betreft deze algemene conclusie goed in de traditie.

Er zou dus nog wel een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen een gebeden- of getijdenboek met meerdere meesters of een werk dat door meerdere mensen uit dezelfde werkplaats is verlucht. Dan blijkt dat alleen het boek van Yolande van Aragon (voor zover bekend) gemaakt is door een meester en zijn werkplaats en de rest echt door verschillende meesters die waarschijnlijk ook verschillende werkplaatsen hadden.

Het zou kunnen dat er steeds meerdere verluchters aan de besproken werken hebben gezeten, omdat de boeken zo uitgebreid en van hoge kwaliteit zijn. De enorme hoeveelheid miniaturen in de werken bijvoorbeeld kostten enorm veel tijd, misschien kon een verluchter alleen dat werk niet aan. Het zou ook kunnen dat het gewoon normaal was om samen te werken, misschien een atelier te delen, ideeën uit te wisselen, etc.

⁹¹ Marrow 2009-2010, p. 19

⁹² Oosterman 2015, p. 7

Wel opvallend wat betreft de verschillende meesters is dat een aantal werken op allerlei manieren met elkaar verbonden lijkt te zijn. Het *Getijdenboek van Charlotte van Savoie* werd voor een deel gemaakt door de Bedfordmeester, net zoals het *Sobieski-getijdenboek*. Het *Getijdenboek van Rohan* werd gemaakt door de Rohanmeester, die eerder in zijn carrière met de Bedfordmeester samenwerkte. Wellicht was de Bedfordmeester erg bekend of was men in de verluchterswereld zeer nauw met elkaar verbonden.

De verluchters van het gebedenboek van Maria zijn geïnspireerd door de Gebroeders van Limburg (hier zal later nog uitgebreid op teruggekomen worden, zie Bijlage 3) en datzelfde geldt voor Yolande van Aragon, die, geïnspireerd door de *Belles Heures* van Jan van Berry, dat gemaakt werd door de Gebroeders van Limburg, opdracht gaf voor haar eigen gebedenboek. Hoewel er dus niet echt een duidelijke traditie onderscheiden kan worden wat betreft de verluchters, ze zijn uiteenlopend in bekendheid, de grootte van hun oeuvre en de plaats waar ze vandaan kwamen, is het wel opvallend dat een aantal werken via hun meesters met elkaar verbonden zijn.

6.5 Donorportretten

Zoals uit hoofdstuk 5 is gebleken, zijn sommige vrouwen afgebeeld in hun gebeden- of getijdenboek. Margaretha van Beieren en Margaretha van Bourgondië staan samen afgebeeld in een miniatuur waarop waarschijnlijk ook twee zussen van Margaretha van Bourgondië te zien zijn. De miniatuur toont Margaretha van Bourgondië, die knielt voor de Heilige Margaretha, die, zoals volgens de legende, uit de maag van een draak tevoorschijn komt. Ze heeft haar handen gevouwen. Achter het bed staat Margaretha van Beieren, haar ogen naar beneden gericht en de twee zussen staan met hun gezicht richting het tafereel, hun rug naar de lezer gedraaid.

Katherina van Kleef is meerdere malen in haar getijdenboek afgebeeld. Ze is allereerst al te vinden op de allereerste voorstelling in het handschrift, in de marge. Katherina is geknield en heeft een getijdenboek in haar handen. Volgens As-Vijvers toont deze miniatuur de belangrijkste functie van het manuscript: 'het was een hulpmiddel om zich in te leven in heilige personen en gebeurtenissen.'⁹³ De tweede miniatuur toont Katherina met haar handen in bidpositie en weer geknield, dit keer aan de voet van het kruis. As-Vijvers stelt dat Katherina met deze miniatuur toont wat ze hoopte te bereiken met haar getijdenboek: via het

⁹³ As-Vijvers 2009-2010, p. 12

werk kon ze indirect God om gunsten vragen.⁹⁴ De derde miniatuur toont Katherina aan de poort van haar kasteel, terwijl ze aalmoezen uitdeelt aan de armen.

Johanna van Castilië wordt twee keer afgebeeld in haar getijdenboek. Een keer terwijl ze in gebed is en haar handen gevouwen heeft, in een miniatuur die, in tegenstelling tot de meeste andere miniaturen, geen randversiering heeft. De andere miniatuur waarin Johanna staat afgebeeld, heeft uitgebreide randversiering, waar ook de familiewapens, wapenspreuken en initialen van Johanna en haar echtgenoot in verwerkt zijn.⁹⁵ Johanna is te zien met haar handen bij elkaar en een manuscript naast zich. Beide miniaturen tonen Johanna in een goudkleurige jurk.

Dat Charlotte van Savoie niet staat afgebeeld in haar gebedenboek zou kunnen komen door het feit dat het boek al eerder was vervaardigd en dat Yolande van Aragon niet staat afgebeeld in het *Getijdeboek van Rohan* komt waarschijnlijk door het feit dat ze het boek liet maken voor haar zoon.

De afbeeldingen naast elkaar leggend, lijken er verschillende overeenkomsten te zijn. Zo zijn de vrouwen vooral knielend en met de handen in bidpositie afgebeeld. Katherina van Kleef staat in haar derde portret rechtop, maar dit portret toont haar in een heel andere setting dan de andere miniaturen; alleen zij is in deze miniatuur niet direct bezig met het geloof. Alle andere miniaturen tonen vrouwen die ofwel een gebeden- of getijdenboek vasthouden ofwel naast zich hebben. Verder staan ze nooit alleen afgebeeld, telkens worden ze vergezeld door heiligen, engelen, Jezus.

Wanneer de portretten van Maria van Gelre naast de anderen worden gelegd, zijn er een aantal dingen die opvallen. Allereerst is Maria van Gelre de enige die zichzelf alleen heeft laten afbeelden (de engelen daargelaten). Alle andere vrouwen staan met minstens één heilige afgebeeld. Wat ook bijzonder is, is dat de andere vrouwen ofwel een boek in hun handen hebben en tegelijkertijd hun blik omhoog richten, ofwel hun handen in bidpositie hebben waardoor het dus lijkt alsof ze allemaal druk bezig zijn met hun geloof. Maria van Gelre staat ook met een boek in haar hand, maar het lijkt eerder of ze echt aan het lezen is dan dat ze het gebruikt als hulpmiddel om met God in contact te komen. Dat ze een boek in haar handen heeft is deels overigens ook wel een overeenkomst, want alle vrouwen, Maria dus ook, worden wel in combinatie met een boek afgebeeld.

⁹⁴ As-Vijvers 2009-2010, p. 12, p. 130

⁹⁵ Kren 2003, p. 385

6.6 Relatie tot de kunsten: invloed van familie

Een naam die meerdere keren is voorgekomen in hoofdstuk 5, is die van Jan van Berry. Van Yolande van Aragon is bekend dat zij een tijdje aan zijn hof verbleef en na zijn dood verkreeg ze zijn *Belles Heures*. Ook Johanna van Castilië had contact met hem, zij was via haar huwelijk een aangetrouwde nicht van hem. Jan van Berry was een actief verzamelaar en liefhebber van de kunsten en het zou dus goed kunnen dat deze twee vrouwen via hem de liefde voor mooie boeken hebben overgenomen of in ieder geval toegang hebben gehad tot zijn collectie. Voor Charlotte van Savoie geldt dat zij een broer had, Amadeus IX, waarvan bekend is dat hij actief verzamelaar van de kunsten was. Wellicht heeft hij haar geïnspireerd (of andersom natuurlijk) en konden zij hun passie delen.

Van Margaretha van Beieren is bekend dat zij een enorme collectie manuscripten had, maar of zij daarbij op een of andere manier werd geïnspireerd, geholpen of beïnvloed door een mannelijke liefhebber van de kunsten is niet bekend. Toch blijkt hier ook een soort traditie te bestaan, namelijk die van een mannelijke kunstliefhebber in de buurt van de vrouwen. Ook voor Maria is dit het geval. Zoals vermeld was haar oom Jan van Berry en had zij contact met hem. Ook hier past Maria dus prima in de traditie.

6.6 Codicologische gegevens

Met behulp van Bijlage 1 kunnen als laatst nog een aantal cijfermatige vergelijkingen worden gemaakt. Met betrekking tot de afmetingen van de boeken lijkt er niet echt een traditie te bestaan. Sommige werken zijn een stuk groter dan andere en Maria van Gelre's gebedenboek lijkt eigenlijk een beetje rond het gemiddelde te hangen.

Wat betreft het aantal folia in een manuscript is er ook niet echt een traditie. De werken lopen uiteen van 'slechts' 174 folia bij Charlotte van Savoie tot 422 folia bij Johanna van Castilië. Hier valt Maria's boek eigenlijk wel een beetje uit de toon, omdat haar gebedenboek bijna 200 folia meer bevat dan die van Johanna. Zoals in de inleiding al was gezegd, werden gebedenboeken vaak gebruikt als statussymbool. Een enorm gebedenboek als dat van Maria van Gelre zou dus zeer goed ook als pronkwerk, statussymbool gebruikt kunnen zijn.

Het aantal miniaturen in de gebeden- en getijdenboeken is ook sterk uiteenlopend. Naast dat het *Gebedenboek van Charlotte van Savoie* het minst aantal pagina's heeft, heeft het (logischerwijs) ook het minste aantal miniaturen. Het getijdenboek met de meeste miniaturen

is dat van Katherina van Kleef. Maria van Gelre's werk zit aan de hoge kant, maar niet uitzonderlijk hoog.

Omdat er niet echt een traditie geschetst kan worden op basis van deze feiten, valt ook niet te zeggen of Maria van Gelre's gebedenboek er wel of niet in past. Hier kan slechts de conclusie worden getrokken dat dit werk, behalve wat betreft het aantal folia, redelijk 'gemiddeld' is. Gemiddeld is overigens wel een relatief begrip, want alle hier besproken werken zijn in vergelijking met vele andere gebeden- en getijdenboeken heel bijzonder, wat betreft omvang, kwaliteit van de verluchting en vaak ook wat betreft de samenstelling.

7. Conclusie

Met behulp van al het bovenstaande en de deelconclusies in hoofdstuk 6 lijkt er een duidelijke algehele conclusie getrokken te kunnen worden. Het *Gebedenboek van Maria van Gelre* past wel in de traditie van gebeden- en getijdenboeken in Noord-Europa tussen 1350 en 1550 van of voor vrouwen. Wat betreft inhoud, indicaties van identiteit en een aantal cijfermatige kenmerken zoals afmetingen en het aantal miniaturen past Maria's werk goed in de vastgestelde traditie. Vooral op het gebied van de taal wijkt haar werk wel af, maar misschien is dat nu juist een van de dingen die het boek zo bijzonder maakt. Datzelfde geldt voor hoe Maria in haar gebedenboek is afgebeeld. Het is bijzonder om te zien dat Maria er voor heeft gekozen om zichzelf wel met gebedenboek, maar niet geknield, met de handen gevouwen of met de blik omhoog te laten afbeelden. Marrow stelt: 'only a handful stand above all others for reasons of their exceptional contents, decoration, illustration and high artistic quality.'⁹⁶ De manuscripten, en zeker ook die van Maria van Gelre, vallen duidelijk onder deze *handful*.

⁹⁶ Marrow 2009-2010, p. 19

8. Discussie

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is gebruik gemaakt van een vergelijkingsonderzoek. Dit lijkt me een goede manier om een concreet beeld te schetsen van de geldende traditie in de gespecificeerde periode. Wat in het begin lastig was, was het selecteren van werken die ter vergelijking zouden gelden. Omdat ik gebruik maakte van willekeurige selectie, liep ik al vrij direct tegen een praktisch probleem op. Een van de vrouwen die ik had geselecteerd, had namelijk niet echt een gebeden- of getijdenboek had dat ik kon gebruiken. Dit komt omdat Joni M. Hand naast manuscripten van vrouwen ook vrouwen bespreekt die slechts actief verzamelaars van manuscripten waren bijvoorbeeld. Uiteindelijk heb ik toch genoeg vrouwen en daarmee verbonden werken kunnen vinden, maar ik had misschien beter kunnen gaan voor handmatige selectie in plaats van willekeurige selectie.

Daarnaast was het soms lastig om te werken zonder het daadwerkelijke manuscript in te kunnen zien. Ik denk dat dit erg zou helpen bij het krijgen van een concreet beeld van het werk. Daarnaast bleek, omdat veel van de gevonden literatuur uit de kunstgeschiedenis-hoek kwam, dat er veel meer informatie te vinden was over bijvoorbeeld de miniaturen dan over de tekstuele inhoud van de werken. Zo bleek er ook verrassend weinig informatie te vinden te zijn over de taal waarin de werken zijn geschreven en het kostte dan ook soms nogal wat moeite om die te achterhalen. Ook hier had overigens het inzien van een manuscript kunnen helpen, wellicht had ik daarin vanuit de teksten de taal kunnen ontcijferen.

Ik denk wel dat het verder goed gelukt is om een beeld van de traditie te schetsen. Omdat dit nog niet eerder echt is gedaan, zeker niet voor manuscripten van vrouwen, heb ik er nu voor gezorgd dat er op kleine schaal wel zo'n beeld bestaat. Voor vervolgonderzoek lijkt het me goed om dit onderzoek opnieuw te doen, maar dan met veel meer manuscripten. Er zijn nog zo veel meer prachtige manuscripten van vrouwen, niet alleen in de periode 1350-1550 maar ook daar omheen.

9. Literatuurlijst

As-Vijvers, A. M. (red). *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katherina van Kleef*. Nijmegen: Museum Het Valkhof, 2009-2010.

Dreux du Radier, J. F. *Mémoires historiques, critiques et anecdotes des reines et regentes de France*. Parijs: De l'Imprimerie des Frères Mame 1808.

Dückers, R., Priem, R. *The Hours of Catherine of Cleves. Devotion, Demons and Daily Life in the Fifteenth Century*. Nijmegen: Museum Het Valkhof 2009-2010.

Hand, J. M. *Women, Manuscripts and Identity in Northern Europe, 1350, 1550*. Surrey: Ashgate Publishing Limited 2013.

Hindman, S., Marrow, J. H. *Books of Hours Reconsidered*. Turnhout: Brepols Publishers 2013.

Gaude-Ferragu, M. 'L'honneur de la reine: la mort et les funérailles de Charlotte de Savoie (1er – 14 décembre 1483). In: *Revue Historique* nr. 652 (2009): 779-804.

Green, D. H. *Women Readers in the Middle Ages*. Cambridge: University Press 2007.

Keller, K. '2 Stundenbücher aus dem geldrischen Herzogshause: Das Stundenbuch der Herzogin Maria und das ihres Gemahls. Die geschichtlichen Grundlagen und die ikonographischen Probleme.' In: *Historischen Vereins für Geldern und Umgegend*. Butzon & Bercker Kevelaer, nr. 68 (1969).

Kren, T., Blackhouse, J. *Renaissance Painting in Manuscripts: Treasures from the British Library*. New York: Hudson Hill Press 1983.

Kren, T., McKendrick, S. *Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum 2003.

Kuiken, K. 'Katherina van Kleef'. In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* 13 januari 2014. <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/CatharinavanKleef>

Laan, J. van der *Titel onbekend. Uitgever onbekend. Jaartal onbekend.*

Legaré, A-M. 'Joanna of Castile's Entry into Brussels: Viragos, Wise and Virtuous Women'. In: Green, K., Mews, C. J. ed. *Virtue Ethics for Women 1250-1500*. New York: Springer 2011: 177-186.

Liebaers, H. *Noordnederlandse miniature. De Gouden Eeuw der Boekverluchting in de Noordelijke Nederlanden*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert-I 1971.

Marrow, J. 'Multitudo et Varietas: the Hours of Catherine of Cleves'. In: Dücker, R., Priem, R. *The Hours of Catherine of Cleves: Devotion, Demons and Daily Life in the Fifteenth Century*. Nijmegen: Museum Het Valkhof 2009-2010: 19-31.

Marrow, J. *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*. New York: George Braziller, Inc. 1990.

Meiss, M. *French painting in the time of Jean de Berry. The Limbourgs and their contemporaries*. New York: The Pierpont Morgan Library 1974.

Meiss, M. en Thomas, M. *Getijdenboek van Rohan*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973.

Morgan, M., Blinski, P. 'Private devotion, humility and splendour'. In: Blinski, P., Panayotova, S. *The Cambridge Illuminations*. Londen: Harvey Miller Publishers 2005.

Offermans, P. *Kitty, of de Uren van Katherina van Kleef*. Rabelais 2010.

http://www.rabelais.nl/recensie_tent.cat._katherina_van_kleef.pdf

Oosterman, J. B. *Famous but unknown. Gebedenboek van Maria van Gelre*. Versie 5 januari 2015. <http://nederlands.ruhosting.nl/famous-but-unknown-gebedenboek-van-maria-van-gelre/>

Oosterman, J. B. *Hait lassen scriven. Het gebedenboek van Maria van Gelre als programma.* Uitgever onbekend. Jaartal onbekend. Versie 7 december 2015.

Pierpont Morgan Library, *From the nineteenth report to the Fellows of the Pierpont Morgan Library.* New York 1981, p. 50-51.

Plummer, J. *The Book of Hours of Catherine of Cleves.* New York: The Pierpont Morgan Library 1964.

Plummer, J. *The Last Flowering. French Painting in Manuscripts 1420-1530.* New York-London: The Pierpont Morgan Library Oxford University Press 1982.

Porcher, J. *The Rohan Book of Hours.* Londen: Faber and Faber Limited 1959.

Priem, R. *Op reis en aan tafel met Katherina van Kleef 1417-1476.* Nijmegen: Museum Het Valkhof 2009-2010.

Spencer, E. *The Sobieski Hours: A Manuscript in the Royal Library at Windsor Castle.* Londen: Academic Press 1978.

Vaughan, R. *John the Fearless. The growth of Burgundian power.* Londen/ New York: Longman 1979.

Vermeeren, P. J. *Rondom de Meester van Catharina van Cleef. Tentoonstelling van handschriften in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum (Museum van het Boek).* 's Gravenhage 1965.

<https://www.royalcollection.org.uk/collection/1142248/the-sobieski-book-of-hours> Versie 7 december 2015.

Bijlage 1: Tabel met algemene gegevens

	Maria van Gelre	Charlotte van Savoie	Margaretha van Beieren en Margaretha van Bourgondië	Katherina van Kleef	Johanna van Castilië	Yolande van Aragon
Titel boek	Gebedenboek van Maria van Gelre	Getijdenboek van Charlotte van Savoie	Sobieski-getijdenboek	Getijdenboek van Katherina van Kleef	Getijdenboek van Johanna van Castilië	Rohan-getijdenboek
Jaartal boek	1415	1420	1420-1425	1442-1443	1496-1506	1419-1427
Verluchter(s)	Meester van Maria van Gelre, Passiemeester van Maria van Gelre, Meester van Otto van Moerdrecht	Bedfordmeester, Guisemeester, Morganmeester, Meester van de Spitzgetijden, volger van de Boucicaultmeester	Bedfordmeester, Meester van Sir John Fastolf, Meester van de Münchener Gulden Legende	Meester van Katherina van Kleef	Meester van de Davidscènes	Rohanmeester
Afkomst opdrachtgeefster*	Frankrijk	Frankrijk	Duitsland	Duitsland	Spanje	Spanje
Woonplaats bezitter**	Gelre	Frankrijk	Bourgondië	Gelre	Vlaanderen (en Spanje)	Frankrijk

Ontstaansplaats boek	Gelre	Parijs	Parijs	Gelre/Utrecht	Brugge/Gent	Parijs
Taal***	Nederrijns (en Latijn)	Latijn en Frans	Latijn en Frans	Latijn	Latijn	Latijn
Afmetingen	181 x 134 mm	220 x 155 mm	267 x 190 mm	192 x 130 mm	109 x 75 mm	****
Aantal folia*****	619	174	234	357	422	239
Aantal miniaturen	92	22	60	157	83	66

* Voor de benoeming van de landen is hier gekozen voor de namen zoals ze tegenwoordig zijn. De landen hadden toen deze vrouwen leefden niet precies dezelfde grenzen of vorm als nu.

** Bij sommige vrouwen is een land aangegeven, bij anderen een streek/regio. Dit komt omdat sommige vrouwen een relatief vaste verblijfplaats hadden en anderen veel rondreisden, vaak verhuisden, etc.

*** Hier wordt de taal/ worden de talen aangegeven die het meest voorkomen in het werk. Dat sluit het voorkomen van andere talen niet uit.

**** De afmetingen van dit werk zijn nergens terug te vinden

***** Voor zover overgeleverd. Bij veel werken zijn er (waarschijnlijk) folia verdwenen.

Bijlage 2: Tabel met inhoud van de boeken

Tabel deel 1: elementen die in meerdere werken voorkomen

Element	Gebedenboek van Maria van Gelre	Getijdenboek van Charlotte van Savoie	Sobieski- getijdenboek	Getijdenboek van Katherina van Kleef	Getijdenboek van Johanna van Castilië	Getijdenboek van Rohan
Kalender	X	X	X	X	X	X
Obsecro te	X	X	X	X	X	X
O Intemerata	X	X	X	X	X	X
Getijden van de (Heilige) Maagd		X	X	X	X	X
Boetpsalmen	X	X	X	X		X
Litanie (van alle heiligen)	X	X	X	X		X
Kruisgetijden	X	X	X	X		X
Getijden van de Heilige Geest	X	X	X	X		X
Dodenofficie	X	X	X	X		X
Suffragiën	X	X	X	X		X

Vijftien vreugden van de Heilige Maagd		X	X		X	X
Zeven smeekbeden tot de Heer		X	X			X
Getijden van de Passie	X		X			X

Tabel deel 2: 'restelementen' die slechts in één werk voorkomen

/	Gebedenboek van Maria van Gelre	Getijdenboek van Charlotte van Savoie	Sobieski-getijdenboek	Getijdenboek van Katherina van Kleef	Getijdenboek van Johanna van Castilië	Rohan-getijdenboek
	Trappsalmen	Sequentia		Getijden voor de dagen van de week	Getijden van de Beschermengel	Ochtendgetijden
	Mariamis	Psalm van Sint Hiëronymus		Gebed tot Sint Christoffel	Gebed voor de gezegende Maagd	Lofgetijden
	Zielenmis	Verschillende missen voor feestdagen, van		Getijden van de drie-eenheid	Getijden van de Maagd voor advent	Nonegetijden

		Pasen tot Kerstmis				
	Getijden van de eeuwige wijsheid			Getijden van alle heiligen	Catecheseteksten	Tercegetijden
				Getijden van de Compassie?		Gebed tot het ware kruis
						De Vijf Smarten van de Heilige Maagd

